

שמעון ולוי אחים

א. פתיחה

שמעון ולוי אחים כלי חמס מכרתיהם. בסדס אל תבא נפשי בקהלם אל תחד כבדי כי באפס הרגו איש ובצענם עקרו שור. ארוז אפס כי עז ועברתם כי קשתה אהלכם ביעקב ואפיצם בישראל (בראשית מ"ט, ה-ז).

דברי יעקב אלו בערוב ימיו הם חלק ממכלול הברכות והקללות שאותן הוא מנחיל לבניו - כולן בלשון שירה. כתוצאה מכך, מתומצתים הדברים עד מאוד ולרוב קשים להבנה. ההקשר המדויק של קללה זו בפרט אינו ברור כלל. רוב הפרשנים סוברים שהדברים קשורים לסיפור דינה בבראשית ל"ד (כך: רש"י, אבן עזרא ורמב"ן), אולם מעבר לאזכור הריגת האנשים, לא ברור מה הוא טיבו של הקשר. לעומתם יש הטוענים שפסוקים אלו אינם מתייחסים לסיפור דינה כל עיקר. לדידם, מחבר הקללה נסמך על מסורות לא נודעות לנו ביחס לשמעון ולוי.¹ בנוסף לשני המחנות הללו יש דעה הטוענת שההקשר הרחב הוא אמנם הסיפור בפרק ל"ד, אך הרקע לפרטים מסוימים - כגון עיקור השור - אבדו.²

במאמר זה אנסה לגלות אלוזיות סתומות בפסקה זו. בכך ייחשף רובד נוסף בקללת שמעון ולוי, בעניין הענישה הכוללת שעוללו לתושבי שכם.

ב. ענישה כוללת

שלושה סיפורים על ענישה קולקטיבית מוכרים לנו מספר בראשית.

- א. הראשון הוא סיפורם של אנשי דור המבול. בעקבות חטאיהם, גוזר הקב"ה כליה על העולם כולו, למעט נח ותיבתו.
- ב. הסיפור השני הוא סיפורם של אנשי דור הפלגה, וגם בו הקולקטיביות מודגשת.
- ג. הסיפור השלישי הוא סיפורם של אנשי סדום. אף הם מבטאים עמדה אחדותית לאורך הסיפור, ועונשם מהווה עונש קולקטיבי.

* ברצוני להודות לשמעוני גרטי על עזרתו הנרחבת בתהליך כתיבת מאמר זה.

1. כך: J. Skinner, 'A Critical and Exegetical Commentary on Genesis', ICC 2d ed., Edinburgh 1930, p. 516.

2. כך: N.M. Sarna, *Genesis, The JPS Torah Commentary*, Philadelphia 1989, p. 335.

בשולי הדברים נעיר, שסיפור נוסף שיש בו מאפיינים של עונש קולקטיבי, הוא סיפורם של המצרים (ראה להלן בהערה 11), בעיקר בסיומת שמתרחשת בים סוף. אנו מציינים זאת, היות שחכמים קשרו בין ארבעת הסיפורים הללו, בהקשר הלכתי מעניין: "...מי שפרע מאנשי דור המבול ומאנשי דור הפלגה ומאנשי סדום ועמורה וממצרים בים, הוא עתיד להיפרע ממי שאינו עומד בדיבורו" (בבא מציעא מח ע"א). ננסה להבהיר את הדברים באמצעות לשון הפסוקים. נפתח באנשי דור המבול:

וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָרֶץ וְהִנֵּה נִשְׁחָתָה כִּי הִשְׁחִית כָּל בָּשָׂר אֶת דְּרָכָו עַל הָאָרֶץ
(בראשית ו', יב).

בדור הפלגה, מופיעים ניסוחים בולטים עוד יותר:

וַיְהִי כָּל הָאָרֶץ שִׁפְהָ אֶחָת וּדְבָרִים אֶחָדִים
(שם י"א, א).

הקולקטיביזציה בסיפור זה בולטת במיוחד. אין מדובר רק בעונש קולקטיבי, אלא בסיפור המדגיש לכל אורכו את הפן של האחדות. אין אזכור של אישיות פרטית, אפילו לא מנהיג הציבור, ותמיד יש התייחסות לישות כוללת.³ הסיפור השלישי הוא סיפורם של אנשי סדום:

טָרָם יִשְׁכְּבוּ וְאֲנָשֵׁי הָעִיר אֲנָשֵׁי סָדָם נִסְבּוּ עַל הַבַּיִת מִנְעַר וְעַד זָמַן כָּל הַעָם מִקְּצָה
(שם י"ט, ד).

נפנה את המבט לביטוי "אנשי סדם", ביטוי שמשקף את פן הקולקטיביות הן בחטא הן בענישה שלאחר מכן. נציין שגם בדין של 'מי שפרע' מודגשת הקולקטיביזציה בלשון דומה - חכמים מדברים על 'אנשי סדום', 'אנשי דור המבול' ו'אנשי דור הפלגה'.

נוכל לסכם ולציין, שהתורה טורחת להדגיש בכל שלושת הסיפורים את התפרשותו של החטא על הציבור כולו. הדבר מקבל משנה תוקף במהלך העימות של אברהם עם הקב"ה, ביחס לאנשי סדום. הנחת היסוד של הוויכוח, על שני צדדיו, שוללת את הצידוק של ענישה קולקטיבית במקום שבו יש צדיקים יוצאים מן הכלל. טענתנו המרכזית בסעיף העוקב, תנגיד את קללת יעקב לשמעון ולוי אל מול שלושת הסיפורים הללו. נרצה להראות שמאחורי הדברים עומד רעיון יסוד הנוגע לעצם המהות של ענישה קולקטיבית, ובנקודה זו ממוקדת הביקורת של יעקב בפרשת ויחי.

3. בחיתום הפרשייה נאמר "...ומשם הפיצם ה' על פני כל הארץ" (בראשית י"א, ט). הדבר מצביע על כך שהכתוב מודע לפן הכולל של החטא, ורומז אליו אף בעונש.

ג. קללת יעקב

לשון הקללה בפרשת ויחי מעניינת ביותר. בסעיף זה אנו מבקשים להתעכב על מספר מילים חשובות שמצויות בה.

קללת יעקב נחלקת לשלושה פסוקים המשקפים תוכן משולש:

- א. בחלקה הראשון מביע יעקב ביקורת על שמעון ולוי (פס' ה).
- ב. בחלקה השני הוא מצהיר שאין ברצונו להשתייך לקהלם בעקבות מעשיהם (פס' ו).

ג. בחלקה השלישי מקלל אותם יעקב וגוזר על עתיד שבטיהם (פס' ז) גזרה שאכן נתקיימה בסיפור חלוקת הארץ.⁴

בכל אחד מן החלקים קיימת מילה מרכזית. ננסה להראות שכל אחת מן המילים המיוחדות הללו, מפנה את מבטו של הקורא אל עבר אחד מסיפורי הענישה הקולקטיבית שאותם הצגנו בסעיף הקודם.

בפסוק הראשון נאמר:

"שמעון ולוי אחים כלי חמס מכרתיהם". המילה 'חמס' איננה נפוצה במקרא. היא מופיעה בתורה בשכיחות מועטת למדי. הכתוב שם אותה בפיה של שרה, והיא מופיעה בהגדרתם של עדי שקר.⁵ אך נראה שעיקר כובד משקלה שמור לפרשיית המבול. התורה משתמשת בביטוי 'חמס' פעמיים, במהלך פרשייה זו. המילה 'חמס' מאפיינת אלמנט מרכזי בחטאם של אנשי דור המבול. אנו מוצאים בדרשת חכמים:

א"ר יוחנן - בא וראה כמה גדול כחה של חמס, שהרי דור המבול עברו על הכל, ולא נחתם עליהם גזר דינם עד שפשטו ידיהם בגזל, שנאמר 'כי מלאה הארץ חמס מפניהם והנני משחיתם את הארץ'... (סנהדרין קח ע"א).

הדרשה שמה את הדגש על ה'חמס', ונראה שיש לה הד חזק בפסוקים - הן מבחינה לשונית הן מבחינת התוכן. נראה, שבפסוק ה ישנה מודעות ליסוד הדומיננטי של החמס בפרשיית המבול, ואליו רומז יעקב בקללתו המופנית אל שמעון ולוי בניו.

הזיקה הלשונית לאנשי סדום, ישירה בצליליה עוד יותר. מדברי יעקב בקללתו מצטלצל שם העיר סדום ממש. כך נאמר בפסוק:

בְּסֹדֹם אֵל תָּבֵא נְפֹשֵׁי...

(בראשית מ"ט, ו).⁶

4. יהושע י"ט, א; י"ג, יד.

5. בראשית ט"ז, ה; שמות כ"ג, א.

6. ועוד שתי הערות: א. כפי שהתורה כתובה, אין שום הבדל בין "בסדום" של קללת יעקב לבין המילה 'בסדום'. שניהם עשויים להיכתב בכתב חסר, שניהם באותה צורה - בסדום; ב. גם בדרך ההגייה נראה שיש זיקה עמוקה בין שתי המילים. בחלק ממגילות מדבר יהודה, מופיע כתיב מלא יותר ממה שמקובל בנוסח המסורה. למשל, במגילת ישעיה השלמה מקומראן

ואף יתרה מכן, השורש ס"ד איננו מופיע בתורה בשום מקום נוסף. ממילא, הזיקה שבין המילים חזקה במיוחד, ואפשר להניח שהיא הובנה בבירור אצל קוראי הקללה.⁷ גם לפי הגייתם, וגם מצד נדירות המילה, הובנה הרמיזה לאנשי סדום מאליה.

בפסוק השלישי והאחרון בדברי יעקב לשמעון ולוי אולי מובע הקישור החזק ביותר:

...אֲחֻלְקֶם בְּיַעֲקֹב וְאֶפְיָצֶם בְּיִשְׂרָאֵל (בראשית מ"ט, ז).

פרשיית דור הפלגה קצרה למדי. אחד השורשים המשמעותיים ביותר שמופיעים בה, הוא פו"צ. אנשי דור הפלגה חוששים "פן נפוץ על פני כל הארץ" (בראשית י"א, ד), ותורף עונשם כפי שמביא הכתוב הוא הפצתם ("ויפץ אותם" - שם, ח). הפרשייה מסיימת בכך ש"משם הפיצם ה' על פני כל הארץ" (שם, ט). השימוש בשורש הנדיר פו"צ מפנה אותנו בהכרח לדור הפלגה. לפיכך, אף בפסוק האחרון של קללת יעקב, יש לנו רמיזה מובהקת המכוונת אותנו לפרשייה נוספת של עונש קולקטיבי, הפרשייה של דור הפלגה.

בכל המקרים שנרמזו בקללה - המבול, סדום ודור הפלגה - האחריות לפשע הנה קולקטיבית, ועל כן בכוחה להניע ענישה קולקטיבית. אך אין הדבר כן במקרה של שכם וחמור. הגזרה השווה שגזרו שמעון ולוי בבואם לשכם, אינה מקובלת על דעת יעקב אביהם. במקרה של שכם לא תואר מצב של רוע מוחלט וגלובלי, כזה שאופף את סדום כולה (ואינו מותיר אפילו מניין צדיקים), רוע שמתוכו מתבלט נוח כצדיק היחיד באותו דור (בפרשיית המבול), ורוע שאין לו פנים אישיות אלא רק פנים ציבוריות (כמו בדור הפלגה).

נוכל אם כך לסכם: יעקב בקללתו מתמקד ברעיון מרכזי אחד. הוא יוצא חוצץ נגד הפעלת הענישה הקולקטיבית כפי שעשו שמעון ולוי בשכם.⁸ הוא מנגיד את מעשיהם לשלושת

(1QIsa^a) כתוב שם באופן שיטתי העיר סדום בכתוב "סודם". כתיב זה מראה שהגיית מילה זו של שם העיר, דמתה מאוד להגייה של המילה 'בסודם' בקללת יעקב (השווה גם Σόδομα בתרגום השבעים).

7. ראה לכך שמשחק מילים זה מוכר במקרא ניתן לדלות מדברי הנביא. ירמיהו משווה את התנהגות העם לסדום ולעמורה (ירמיהו כ"ג, יד), ובהמשך אותו פרק משתמש פעמיים במילה סוד (שם, יח, כב). נראה, שהכוונה היא לרמז למשחק הלשון של סדום וסוד.

8. אפשר להוסיף שיש בכתוב אפילו נטייה לצד הנגדי. כלומר, הכתוב מדגיש פן קולקטיבי חיובי, בהתנהגותם של אנשי שכם, אך כלליות זו אינה קיימת במעשה החטא. בתגובה להצעתם של בני יעקב, נענה כל העם בחיוב: "וישמעו אל חמור ואל שכם בנו כל יצאי שער עירו וימלו כל זכר כל יצאי שער עיר" (בראשית ל"ד, כד). השיתוף של בני העיר נובע אך ורק מדברי השקר של שכם וחמור. בשלב הענישה הקולקטיבית, חוזר הכתוב לביטוי זה, באומרו: "...ויבאו על העיר בטח ויהרגו כל זכר" (שם, כה).

שמעון ולוי אחים

המקרים הקלסיים של ענישה קולקטיבית בספר בראשית. זוהי הנגדה שמטרתה היפוך - אינו דומה מקרה שכם, למקריהם של אנשי המבול, אנשי דור הפלגה, ואנשי סדום. אלא שענישה קולקטיבית במקרה זה אינה אלא ביטוי של תופעה רחבה יותר - חמס. מה שנקרא מאחורי המילים (subtext) הולך יד ביד עם מילות הקללה המפורשות. רמז לכך שפן זה של מעשיהם הוא מוקד הקללה נמצא במילים 'סודם/קהלם'. משמעות המילה 'סודם' בהקשר זה היא 'חברתם'.⁹ לכאורה, אין זה קשור לשמעון ולוי, שהרי הם רק שניים. בנוסף, אנו רואים גם בסוף הקללה שההתייחסות אליהם היא כאל קבוצה, שהרי הם יחולקו ויופצו - וביטוי זה אינו מתאים כשמדובר ביחידים. אמנם כל אחד מבני יעקב מייצג שבט, כפי שניתן לראות מסיכום הדברים: "כל אלה שבטי ישראל" (בראשית מ"ט, כח), אולם אין אפילו שימוש אחד בלשון רבים בגוף הברכות האחרות. נראה שיעקב רומז שיש כאן מידה כנגד מידה: החטא שלכם היה בהשמדת קהל - לכן לא אבוא בקהלכם ואחלקכם בעם.

ד. מי שפרע

מעניין לראות את השתלשלות הסיפורים הללו במקורות של חכמים. בכמה מקומות קשרו חכמים בין שלושת הסיפורים. נפתח בדברי המשנה בסנהדרין:

דור המבול אין להם חלק לעולם הבא... דור הפלגה אין להם חלק לעולם הבא...
אנשי סדום אין להם חלק לעולם הבא... (סנהדרין פ"י מ"ג).

חז"ל רואים ממד משותף לכל הסיפורים, לפחות מנקודת המבט של אלו שאין להם חלק לעולם הבא. נראה שאין מדובר באיסוף שרירותי של סיפורים מן התורה, ואפילו לא איסוף של מקרים שבהם הקב"ה נפרע מציבור שלם ככזה. לשם הבנת הדבר נפנה למקום מרכזי יותר שבו מאגדת ההלכה את כל שלושת הסיפורים:

...אבל אמרו - מי שפרע מאנשי דור המבול ומאנשי דור הפלגה ומאנשי סדום ועמורה וממצרים בים, הוא עתיד ליפרע ממי שאינו עומד בדיבורו (בבא מציעא מח ע"א).

התמיהה המזדקרת כאן היא, איזה קשר יש בין "מי שאינו עומד בדיבורו" ל"אנשי דור הפלגה", או לקבוצות האחרות שנמנו. היינו מצפים לשמוע על מי שלא עמד בדיבורו ונענש, כעין "מי שפרע מהמן הרשע... הוא יפרע מכל שונאינו" (מדרש פנים אחרים, מהד' בובר, נוסח א', פרשה א'). מפרשי התלמוד ניסו למצוא מאפיין משותף ל"נפרעים" הללו, ובעיקר מאפיין שיקשור אותם לקללה המתייחסת למי שאינו עומד בדיבורו, אך נראה שנלאו למצוא הפתח.¹⁰

9. עיין ירמיהו ט"ו, יז: "לא ישבתי בסוד משחקים" ועוד.

10. עיין, למשל, תוספות הרא"ש לבבא מציעא מח ע"א, ד"ה מי שפרע.

נוכל להציע את הרעיון הבא - ביסודו של דבר, קללת 'מי שפרע' היא קללתו של יעקב המופנית לבניו, שמעון ולוי. באמת, הביקורת המשמעותית היחידה שמופיעה בפסוקי פרשיית שכם וחמור מתייחסת למרמה מסחרית:

"ויענו בני יעקב את שכם ואת חמור אביו במרמה וידברו..." (בראשית ל"ד, יג). המסגרת היא עסקה 'מסחרית' ("...והארץ תהיה לפניכם שבו וסחרוה..."), והדבר מתבלט שוב בתגובתם של חמור ובנו: "וויטבו דבריהם בעיני חמור ובעיני שכם בן חמור" (שם, יח).

אם כן, ישנן שתי רעות במעשיהם של האחים בשכם: ההטעיה ואי-העמידה בהסכם, שמובלטת בפרק ל"ד; והענישה המופרזת, שמודגשת בפרק מ"ט. מְנַסֵּחַ קללת מי שפרע נצמד לסיפורם של שמעון ולוי, ושילב את הביקורות על שתי הרעות. הוא 'מעתיק' את רעיונות היסוד של קללת יעקב, בהתייחסותו למי שלא עמד בדיבורו. רעיונות אלו כוללים, באופן טבעי, את שלושת סיפורי הענישה הקולקטיבית שנרמזו בדברי יעקב; קרי - אנשי דור המבול, אנשי דור הפלגה ואנשי סדום. יוצא שהכוונה האמתית של הקללה היא למעשה "מי שפרע משמעון ולוי..."¹¹, אלא שהיא עוודנה לניסוח הקיים.

בהקשר זה ניתן לעמוד על נקודה נוספת. בפסוק הקללה הראשון מופיעה מילה שמובנה אינו ברור כל צורכו. יעקב מתבטא - "כלי חמס מ**כרתיהם**". אין זה חשוב, בהקשר הנוכחי, לנתח באופן מדויק את משמעות המילה בהקשר של קללת יעקב. העיקר הוא הרושם שמקבל הקורא ביחס למילה זו; והרושם הוא שיש קשר בין החמס לבין ענייני מקח וממכר. אשר על כן, יש זיקה ברורה דייה ל'מי שאינו עומד בדיבורו', הן מבחינה עניינית הן מבחינה לשונית. רמיזה זו הובילה את חכמים לניסוח קללת 'מי שפרע' באופן שבו היא מצויה לפנינו כיום.

ה. סוף דבר

חלק ניכר מברכת יעקב מכוון לקביעת הבכורה. דבריו פותחים בנישולו של ראובן ממנה, בגין מעשה בלהה. הבאים בתור הם שמעון ולוי, שאת בכורתם הטבעית אחרי ראובן מפקיע יעקב, אגב מעשה שכם. למרות שכל האחים השתתפו, שמעון ולוי הנהיגו את המעשה - וכמנהיגים הם נכשלו. גם אם היה צדק מסוים במטרה

11. במשנה (בבא מציעא פ"ד מ"ב) מופיעות רק שתי הענישות הראשונות מתוך השלוש. מאידך, בנוסח הבבלי מופיעים גם המצרים שטבעו ביים לצד שלושת הסיפורים שלנו. לפי הקו שאנו מציעים, יש לומר שהמצרים ניתוספו לקללה בתקופה מאוחרת יותר. האופן שבה מוזכרת השלישייה הראשונה שונה מן ההזכרה של מצרים, שכן רק היא אינה זוכה לניסוח במטבע 'אנשי x' שלו זוכים האחרים ברוב הגרסות. ניתן להסביר מדוע ניתוספה הקבוצה האחרונה: בשונה משלושת הסיפורים הבראשיתיים, המצרים אכן לא עמדו בדיבורם, שהרי פרעה חזר בו מהבטחותיו פעמים רבות (ההבטחות: שמות ח', ד, כד; י', כח; ח', יא, כח; י', לה). כמו כן, מבחינה לשונית, הנוסח "מי שפרע" כמעט ודורש התייחסות לפרעה.

שמעון ולוי אחים

העקרונית שהציבו, הרי שבפועל הם הנהיגו מסע שכלל ביזה והרג חפים מפשע; מסע שכלי חמס סדומיים מאפיינים אותו. הנהגתם כוונה אל שאר בני יעקב, אל האחים, ואלו מייצגים את עם ישראל. אשר על כן, טוען יעקב בקללתו, אין הם ראויים להנהגה שכזו בעתיד - "אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל".